

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292470>

УДК 94(477+477.7)(=411.16)«1914/1991»(073)

HISTORY OF JEWS IN UKRAINE IN THE TWENTIETH CENTURY AS A SUBJECT OF TEACHING AT A UNIVERSITY: METHODOLOGICAL DEVELOPMENT OF SPECIAL COURSES

Liudmyla Novikova

PHD(History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National
University

2, Dvoryanska Str., Odesa, 65082,
Ukraine

ORCID: [https://](https://orcid.org/0000-0003-4764-7867)

orcid.org/0000-0003-4764-7867

E-mail:

lyudmilanovikova@hotmail.com

Citation: Novikova, L. (2023). History of Jews in Ukraine in the twentieth century as a subject of teaching at a university: methodical development of special courses. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 165 – 172.

Submitted: 04. 12. 2023

Annotation

One of the methodological paradigms in teaching the history of Ukraine as a Ukrainian political nation is a multiethnic approach, in this connection the urgent task is to develop university courses, the purpose of which should be the disclosure of mutual intersections and the specifics of the historical development of individual ethnic groups or national minorities as components of Ukrainian society. The proposed projects of general and local history courses «Jews in Ukraine in the Twentieth Century: People, Events, and Places in the Context of Transformation of Social Landscape» and «The Jewish Population of Odesa in the Twentieth Century: People and Events in the Space of a Large City» correspond to this task. In the development of the content of the courses, the approaches of oral history, local history as well as spatial approach were used. Chronologically courses embrace the twentieth century, namely as the «short» twentieth century, as the period from 1914 to 1991, which began with deep changes in the situation of the Jewish population in Ukraine during the First World War and revolutions, and ended in the late 1980s and early 1990s, due to a significant decrease in the number of Jews in Ukraine and the city of Odesa in next decade according to comparative data of censuses.

The information on the content of the courses is inserted into their annotations, which describe the features of their methodology, structure and content.

The content of the developed courses include 8 topics each. It should be noted that that, among other things, the courses deal with the relations between Jews and non-Jews in Ukraine, the facts of mutual aid and rescue during the Holocaust, the joint efforts of the political Ukrainian and Jewish opposition in the USSR on certain issues, etc. In the development of the courses, special attention was paid to the work of students with literature and sources, mainly oral, Internet resources, in connection with which special tasks for independent work were developed.

The proposed methodological materials for the two special courses, on the one hand, reveal various aspects of the history of the Jewish population of Ukraine in the twentieth century, allow to consider the specifics of the historical experience of Jews in Odesa. On the other hand, their content is determined by a common for them spatial approach to the presentation of events, while "space" is understood as both the concept of a geographical nature and the broader concept of the historical environment. The materials of these courses have been partially applied and can be used in the future in the development of work programs (syllabuses) of university courses, including courses of a local history.

The presented programs are the author's view of the problem and offer to start a discussion, in particular, on the use of a spatial or other modern approach and the use the potential of oral sources in the development of the content of university courses on the history of the Jewish population or the history of other ethnic groups in Ukraine.

Key words: *history of Jews in Ukraine in the twentieth century; history of Jews in Odesa in the twentieth century; methodic materials of university courses; teaching the history of ethnic groups (national minorities) in Ukraine at the university.*

ІСТОРІЯ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ У ХХ СТ. ЯК ПРЕДМЕТ ВИКЛАДАННЯ У ЗВО: МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ СПЕЦКУРСІВ

Людмила Новікова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65082,
Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>
E-mail: lyudmilanovikova@hotmail.com

Цитування: Новікова Л. Історія євреїв в
Україні у ХХ ст. як предмет викладання у
ЗВО: методичні розробки спецкурсів.
*Чорноморська минушина: записки Відділу
історії козацтва на півдні України: зб. наук.
праць/* за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП
Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 165 –
172.

Отримано: 04.12.2023

Анотація

У статті пропонуються два проєкти загального й краєзнавчого курсів з історії єврейського населення в Україні та Одесі, зокрема, засновані на використанні просторового та інших сучасних підходів. Представлені програми є авторським поглядом на проблему та пропонує розпочати дискусію, зокрема, щодо просторового чи іншого сучасного підходу та залучення даних усних джерел при розробці курсів, як з історії єврейського населення, так і з історії інших етнічних груп, національних меншин в Україні.

Ключові слова: історія євреїв в Україні у ХХ ст.; історія євреїв в Одесі у ХХ ст.; методичні розробки університетських курсів; викладання історії етнічних груп (національних меншин) в Україні у ЗВО.

Однією з методологічних парадигм у викладанні історії України як української політичної нації є мультиетнічний підхід. Він відповідає як фактичному складу населення країни, в якому, поряд з домінуванням етнічних українців, своє місце займають національні меншини, так і демократичним принципам розвитку українського суспільства. Права національних меншин закріплені в українському законодавстві, яке формувалося як з погляду потреби у внутрішній консолідації суспільства у незалежній Україні, так і з орієнтацією на європейське право, у зв'язку з процесами інтеграції України з ЄС.

Відповідно вищесказаному, актуальним є організація викладання історії України з врахуванням мультиетнічності, розробка курсів, метою яких має бути поглиблене вивчення історії України за допомогою розкриття взаємних перетинань та специфіки історичного розвитку окремих етнічних груп або національних меншин як складових українського суспільства. У зв'язку з цим ми хотіли б запропонувати проєкти методологічно та тематично пов'язаних загального й краєзнавчого курсів «Євреї в Україні у ХХ столітті: люди, події та місця в контексті трансформації соціального ландшафту» та «Єврейське населення Одеси у ХХ ст.: люди і події у просторі великого міста».

Програми цих курсів, кожний з яких розраховано на 8 лекцій, та матеріали до самостійної роботи студентів, були розроблені під час люб'язно наданої нам можливості стажування у Меморіальному музеї Голокосту в США (United States Holocaust Memorial Museum) (Вашингтон) під керівництвом доктора Наталі Лазар (у 2022 р.). Розробка змісту курсів була здійснена з використанням енциклопедичних та архівних ресурсів Музею, які представлені головним чином спогадами сучасників подій, як стосовно Голокосту, так і історії (персональної, родинної) до та після Голокосту. Також ми використали певний історіографічний доробок та публікації джерел, що стосуються тематики курсів [1, 2, 4, 5, 12 та ін.]. Окремі проблеми висвітлюються в наших публікаціях [6 – 8].

При розробці змісту курсів були використані підходи усної історії, локальної історії, центральне місце займає, з певним метафоричним наповненням, просторовий підхід,

поширений у сучасній історіографії. Для прикладу, можна назвати дослідження географії Голокосту [3]. Слід відзначити, що ми використовуємо просторовий підхід не тільки для зовнішньої, подієвої реконструкції реального та метафоричного ландшафтів, але й для відображення пов'язаних з ними індивідуальних та колективних уявлень. Так, звертаючись до теми Голокосту, важливо, на наш погляд, показати, що для кожного з учасників подій, поряд зі спільними загальними рисами ландшафту примусу та насилля, в різних регіонах України властивий свій реєстр відповідних місць, що був наслідком індивідуального чи групового досвіду, різного географічного походження людей (з селища чи міста, різних вулиць, районів міста тощо). Зокрема, в Одесі місце концентрації євреїв з частини центральних вулиць на вулиці Софіївській не торкалися безпосередньо євреїв в інших районах міста. Подібним чином просторовий підхід передбачено застосувати в курсі й для інших періодів в історії єврейського населення Одеси ХХ ст.

Хронологічні межі курсів пропонуються як ХХ ст., а саме як «коротке» ХХ ст., як період з 1914 до 1991 рр., що почався різкими зрушеннями у становищі єврейського населення в Україні під час Першої світової війни та революцій, і завершився наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, у зв'язку з подальшим значним зменшенням кількості єврейського населення в Україні та місті Одеса, згідно порівняльним даним переписів населення 1989 та 2001 рр.

Для ознайомлення зі змістом курсів були розроблені *анотації*, які знайомлять з особливостями побудови структури та розробки їх змісту. Наприклад, в анотації до курсу «Євреї в Україні у ХХ столітті: люди, події та місця в контексті трансформації соціального ландшафту» відзначається: *у курсі розкриваються особливості історії єврейського населення України у ХХ ст., з 1914 до 1991 р. Цей період часу позначений глибокими змінами історичних соціальних та географічних ландшафтів, які формували специфіку сприйняття історичного процесу з боку локальних єврейських громад та єврейської меншини в Україні в цілому. Різні українські регіони були основою для локальних варіантів історичного розвитку єврейських громад, особливо до Голокосту. Існували численні простори, в яких реалізовувався культурний, національний потенціал різних громад, формувалися нові тенденції секуляризованого єврейства при збереженні традицій завдяки старшому поколінню. Найбільше процеси формування секуляризованого пласту єврейської культури проявлялися в Радянській Україні та СРСР взагалі. Простори реалізації гуманітарного потенціалу змінювалися анти-просторами (наприклад, під час політичних репресій, Голодомору, Другої світової війни і Голокосту). Ці анти-простори були реальними та уявними, в яких, особливо за часів Голокосту, виживання було пов'язано з втечами зі знайомого простору і конструюванням простору виживання, зі зміною (часто тимчасовою, зовнішньою) ідентичності – національності, імені, регіональної ідентичності тощо. Руйнувалися цілі регіональні осередки різних рівнів, а реконструкція традиційних просторів в умовах припинення дії чинників Голокосту супроводжувалася більше конструкцією нових ландшафтів. Це відбувалося завдяки втрат цілих прошарків населення та локальних спільнот, завдяки дисперсності існування і умовах пошуку шляхів виживання. У другій половині ХХ ст. теж були періоди анти-простору, зокрема, при кампанії боротьби з космополітами тощо. Водночас після припинення активних політичних переслідувань частина єврейського населення, яке назагал значно скоротилося за чисельністю, відчувала, що їй бракує можливостей для самореалізації. Усні свідчення емігрантів часто вказують на прихований анти-простір для єврейського населення, негативна характеристика якого визначалася побутовим та неофіційним антисемітизмом. Для єврейської громади в Україні в ХХ ст. важливе значення мали еміграційні процеси, включно з переміщеннями всередині СРСР. Міграційні*

процеси визначалися різними причинами, в залежності від періоду. У другій половині ХХ ст. вагомим чинником для них стало створення держави Ізраїль. Друга половина ХХ ст. була позначена також участю частини єврейського населення в урядовій опозиції, усвідомленням необхідності об'єднання зусиль з представниками українського дисидентського руху. Крім того, у другій половині ХХ ст. важливим аспектом історії єврейського населення України були спроби увічнення та вшанування жертв Голокосту, що супроводжувалося народженням ландшафтів історичної національної пам'яті. Отже, анотація дозволяє ознайомити з методологічними та тематичними аспектами курсу. Таку ж функцію має анотація і до краєзнавчого курсу.

Зміст курсів розкриває різні аспекти історії єврейського населення України та Одеси у «короткому» ХХ ст. Слід відзначити, що в курсах окрема увага приділяється відносинам між євреями та неєвреями в Україні, фактам взаємодопомоги та забезпечення порятунку під час Голокосту, об'єднанню зусиль політичної української та єврейської опозиції в СРСР в певних питаннях тощо.

У межах курсу «Євреї в Україні у ХХ ст.: люди, події та місця в контексті трансформації соціального ландшафту» пропонується для розгляду наступні теми: лекція 1. Перша світова війна та революційні події: специфіка визначення єврейської громади України в новому часо-просторі; лекція 2. Міжвоєнний час в історії єврейських громад Радянської України: між конструюванням нового світу та спробами збереження й розвитку традиції; лекція 3. Єврейське населення західноукраїнських земель у 1920-х – на початку 1940-х рр.: власний ландшафт у просторах різних держав; лекція 4. Катастрофа Голокосту: тексти, протографи, терміни, проблеми; лекція 5. Переміщення єврейського населення, руйнація традиційних ландшафтів, регіональної ідентичності; лекція 6. Антипростір Голокосту. Територія загибелі. Антропология Катастрофи; лекція 7. Стратегії порятунку та небезпека в системі відносин євреїв та неєвреїв; лекція 8. Єврейське населення України у 1944 – 1991 рр. у контексті нових соціально-політичних та культурних ландшафтів. Еміграція як залишення «своїх українських» просторів.

Для деталізації змісту курсу наведемо наступні приклади. Зокрема, лекція 3 «Єврейське населення західноукраїнських земель у 1920-х – на початку 1940-х рр.: власний ландшафт у просторах різних держав» включає наступні питання: *Одна з головних специфічних рис історії євреїв на території західноукраїнських земель у цей період – збереження можливостей для активного релігійного життя, на відміну від Радянської України. Субрегіональна специфіка. Закарпатська специфіка. Центри єврейського релігійного життя. Мукачєво – центр хасидизму. Чернівці як значний єврейський центр. Євреї в українських землях в Польщі. Антисемітизм в західноукраїнських землях. Форми антисемітизму. Випадки антисемітизму серед студентства. Вплив приходу до влади у Німеччині А. Гітлера. Особливості соціальної структури, місце євреїв в економічному житті. Ремісники (тєслярі, будівничі, кравці тощо). Освіта євреїв. Традиційна релігійна освіта. Світська освіта. Суспільне життя. Єврейські організації. Самоврядування. Період радянізації у західноукраїнських землях. Позбавлення власності та прав приватних власників, підприємців, у тому числі євреїв. Прояви протистояння між євреями на соціальному ґрунті. Приклади допомоги декласованим євреям з боку неєвреїв. Ліквідація релігійної освіти євреїв. Офіційне заперечення антисемітизму з боку радянської влади. Участь євреїв у радянських органах влади та компартії. Зміна попереднього громадянства на радянське. Еміграція євреїв з території Польщі до Західної України. Роль родинних зв'язків. Негативне ставлення радянської влади до рееміграції; депортації. Депортації декласованих «капіталістів». Втрати частини населення від обміну грошей та скасування приватної власності. Різне*

уявлення про початок війни в західноукраїнських та східноукраїнських землях (1939 р., 1941 р.).

До змісту лекції 6 «Антипростір Голокосту. Територія загибелі. Антропологія Катастрофи» включені наступні питання: Початок «антипростору» для євреїв України. Антиєврейські «акції» на території України влітку 1941 р. Погроми в західноукраїнських землях. Напівстихийний характер погромів. Розрахунки нацистської влади на місцевий антисемітизм та, відповідно, масову суспільну опозицію єврейським співгромадянам. Невідповідність цих очікувань реальній ситуації. Відповідальність окупаційної влади, колабораціоністів. Ідеологічні «виправдання» знищення єврейського населення. Пропаганда антисемітизму. Використання гасла «жидокомунізму». Нацистська політика використання політичних аргументів (євреї ототожнювалися окупантами з радянською владою, НКВС) з метою провокування населення до погромів. Маніпуляція масовою свідомістю з метою роздмухування антисемітизму, використовуючи факти страт НКВС в'язнів при відступі Червоної Армії. Нібито «виправдання» страт єврейського населення за допомогою тези про необхідність захисту суспільної безпеки. Проголошення боротьби з кримінальним елементом; з організаторами підпалів тощо (використовувалася і для «виправдання» репресій проти партійних та радянських діячів). Створення юденратів. Накладення примусових податків. Конфіскація цінного майна. Реєстрація населення та реєстрація єврейського населення. Роль місцевої поліції. Переслідування незареєстрованих євреїв. Реєстрація чоловіків і жінок. Випадки ініціативи з боку місцевої влади. Виділення групи єврейського населення з-поміж решти мешканців за допомогою спеціальних знаків. Виділення груп євреїв, зайнятих в певних галузях економіки, спеціальними знаками. Створення гетто. Вплив на створення гетто довоєнних просторів – дисперсного чи компактного проживання євреїв в населених пунктах. Використання промислових об'єктів для створення гетто. Свідчення про ставлення єврейського населення до створення гетто. Маніпулювання з боку нацистів психологічним станом людей. Створення ілюзорних очікувань. Охорона гетто: склад. Побут гетто. Припинення існування гетто. Причини. Місяця концентрації євреїв перед стратою (площі у містах, в'язниці тощо). «Методика» розстрілів та інших форм знищення. Початок розстрілів одразу після окупації у 1941 р. Запровадження дій та атмосфери терору. Місяця масових страт єврейського населення. Використання околиць міст, річок, урочищ (Сосонки біля Рівного) тощо. Центри найбільших страт. Центри масового знищення як місцевих, так і депортованих євреїв. Кам'янець-Подільський. Ліквідація місцевих та висланих із Закарпаття Угорщиною євреїв. Бабин Яр як приклад та символ Катастрофи. Одеса. Ліквідація єврейського населення в різних регіонах: порівняльна статистика. Ліквідація євреїв-жителів містечок. Руїнація родинних будинків та інших знакових довоєнних споруд і зміна ландшафту. Відображення етапів Голокосту у свідченнях очевидців. Уявлення про кульмінацію та спад антиєврейських «акцій». Виконавці Голокосту. Айнзацгрупи С, D, зондеркоманди та ін. Завдання зондеркоманд, включно зі знищенням єврейського населення. Змішаність функцій зондеркоманд: переслідування радянських шпигунів, бандерівців, виявлення серед військовополонених євреїв та комісарів, власне страти євреїв. Батальйони особливого призначення військ СС. Вермахт. Особливості губернаторства «Трансністрії». Проблема участі допоміжної української поліції/окремих її представників. Супровід колон євреїв. Участь поліції. Антропологічний аспект Голокосту. Страти місцевих жителів та депортованих євреїв. Вікова та статева структура єврейських жертв Голокосту. Розподіл майбутніх жертв на чоловіків та жінок з дітьми (Біла Церков). Небезпека медичних

оглядів. Страти дітей, жінок, старих людей. Масові страти єврейських дітей: у Білій Церкві (серпень 1941 р.), у Радомишлі (6 вересня 1941 р.). Втрати родин, родичів. Роз'єднання родин, різна доля членів родин. Проблема статевого насилля. Використання військовополонених для риття котлованів, закопування могил та ліквідації трупів (Біла Церква, Київ). Хвороби в Україні (тиф). Загальна хронологія головних подій. Проблема кількості жертв Голокосту. Укриття інформації щодо страт єврейського населення з боку нацистів. Економічна експлуатація євреїв з боку окупаційної влади. Примусова праця єврейського населення. Табори примусової праці. Місця розташування таборів праці. Випадки розташування в містах. Організація побуту таборів праці. «Непрямий» Голокост. Страти комуністів, радянських робітників, груп душевнохворих, населення окремих пунктів у якості заручників (без можливості чіткої диференціації за національною ознакою) тощо.

Для курсу «Єврейське населення Одеси у ХХ ст.: люди і події у просторі великого міста» розроблена наступна структура: лекція 1: Євреї в Одесі у 1914 – 1920 рр. Ландшафти війни й революцій; лекція 2: Євреї в Одесі у 1920 – на початку 1940-х рр.: творення нових історичних просторів; лекція 3: Головні аспекти історії вивчення історії євреїв в Одесі та «Трансністрії» під час Другої світової війни; лекція 4: «Єврейське питання» в «Трансністрії» та її столиці Одесі в румунській окупаційній політиці; лекція 5: Одеський хронотоп Голокосту; лекція 6: Місця концентрації єврейського населення та гетто: нові реалії та їх мінливість; лекція 7: Географічний та антропо-соціальний простір порятунку й спротиву євреїв в Одесі; лекція 8: Євреї в Одесі у 1944 – 1991 рр.: диференційований досвід.

Для більш докладної характеристики курсу пропонуємо ознайомитися зі змістом лекції 7 «Географічний та антропо-соціальний простір порятунку й спротиву євреїв в Одесі»: Евакуація населення Одеси. Неєврейське населення й стратегії виживання єврейського населення. Стратегії порятунку від відбору на смертельну роботу євреїв, сконцентрованих у міській в'язниці у 1941 р. Антропо-соціальний простір Голокосту. Особливості поведінки неєврейського населення Одеси в ландшафті Голокосту, роль єврейсько-неєврейських (зокрема, єврейсько-українських) довоєнних комунікацій. Варіативність ставлення неєвреїв до єврейського населення та Голокосту: страх власної загибелі, ненависть, співчуття. Небезпека доносів з боку сусідів. Свідчення сучасників, євреїв та неєвреїв, щодо різного ставлення. Передумови травми частини неєвреїв: поліетнічність Одеси, значна частина єврейського населення у місті, навчання дітей різних національностей в одних навчальних закладах (коли євреїв страчували, страчували однокласників), довоєнний «інтернаціоналізм» у відносинах між представниками етнічних груп. Ставлення до залишеного євреями майна, різний характер. Євреї у партизанському русі в Одесі. Географія виживання єврейського населення Одеси у сприйнятті та свідченнях неєвреїв.

Окрему увагу при розробці курсів було приділено роботі студентів з літературою та джерелами, переважно усними, інтернет-ресурсами, у зв'язку з чим були розроблені спеціальні завдання для самостійної роботи. Вони включають тестові або відкриті питання до джерел та літератури, на які здобувачі освіти мають знайти відповіді. Наведемо приклади завдань для студентів до самостійної роботи у формі питань до джерел-усних свідчень сучасників подій в Україні та в Одесі, зокрема, під час Другої світової війни:

Для вивчення проблеми антропологічних аспектів Голокосту: За свідченням Клавдії Зотман, від яких хвороб страждали взимку-навесні 1942 р. євреї в таборі у Доманівці? Як позбавлялися окупанти від німецьких людей (страждали від сипного тифу;

людей залишали замерзати, спалювали [9, min. 22.40-22.45, 23.46-24.12, cassette time]); для ознайомлення зі стратегіями порятунку, ставленням неєвреїв до євреїв: Яким чином допомогла врятуватися Ріви Брайтер її знайома у Вінниці В. Немолякіна (вона зробила для неї довідку на своє ім'я [11, hour 1.28-1.29, cassette time]); За свідченням Лідії Пароконної, як вона (не єврейка) сприймала те, що «вереницями» жінки та діти переміщувалися до Одеського гетто? (вона не могла за цим спостерігати, співчувала [10, min. 10.30-10.40 real time]); для вивчення питання залучення євреїв до примусової праці: Яку роботу щоденно заставляли виконувати в Доманівському таборі родину К. Зотман? (їх змушували чистити руками аеродроми – [9, min 23-24, cassette time]); для розгляду питань стосовно фізичного знищення євреїв: Як часто, за свідченням К. Зотман, у час її перебування у міській в'язниці в Одесі у 1941 році виводили вночі людей етапами на страту (кожної ночі, [9, min. 9.05-9.10, cassette time]).

Отже, запропоновані методичні матеріали до двох спецкурсів розкривають різні аспекти історії єврейського населення України у ХХ ст., дозволяють розглянути специфіку історичного досвіду євреїв в Одесі. Їх зміст визначається спільним просторовим підходом до викладу подій, при цьому під «простором» розуміється як поняття географічного характеру, так і більш широке поняття історичного середовища. У цьому випадку категорія «простору» відіграє роль метафори. Важливим джерелом для реконструкції подій та уявлень про події ХХ ст. є усні джерела, які дозволяють ввести до змісту курсів аспекти, що практично відсутні у джерел інших видів, а саме емоції, індивідуальний досвід переживання епохи. Методичні матеріали цих курсів були частково застосовані при розробці робочих програм курсів «Єврейське населення в Україні: індивідуальні та суспільні практики модерної та новітньої епох» та «Мультиетнічний контент в історії України», які викладаються на факультеті історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова. Водночас у перспективі проєкт курсу «Єврейське населення Одеси у ХХ ст.: люди і події у просторі великого міста» може стати підґрунтям для самостійного курсу краєзнавчого характеру.

Представлені програми не претендують на вичерпність теми викладання історії єврейського населення України та Одеси в ХХ ст., вони є авторським поглядом на проблему та пропонують розпочати дискусію, зокрема, щодо просторового чи іншого сучасного підходу та залучення даних усних джерел при розробці курсів, як з історії єврейського населення, так і з історії інших етнічних груп, національних меншин в Україні.

Джерела та література:

1. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / за ред. Р. Брандона та В. Лауер. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 520 с.
2. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Вид. 3-є. Київ: Дух і літера, 2009. 437 с.
3. Knowles Anne, Cole J. Tim, Giordano Alberto. Geographies of the Holocaust: the Spatial Humanities. Indiana University Press, 2014. 246 p.
4. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: Монография. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. 564 с.
5. Левченко В. Єврейський інститут народної освіти (1920 – 1930) – освітньо-науковий центр єврейської культури УСРР. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. Миколаїв, 2021. Вип. 10, т. 1. С. 252 – 264.
6. Новікова Л. В. Історія етнічних (національних) меншин в Україні. Змістовий модуль 2: курс лекцій. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021. 398 с.
7. Новікова Л. До питання щодо відображення ролі Румунії та Транснистрії в історії східноєвропейських євреїв у публікаціях в американській пресі 1940-х рр. *Записки історичного факультету*. Одеса. 2021. № 32. С. 93 – 113.

8. Новікова Л. Антисемітизм як складова Голокосту: (до історії окупаційного режиму в губернаторстві «Транснїстрія» та м. Одеса). *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри*: IX Міжнародна наукова конференція, Одеса, 31 травня 2023 р. Одеса, 2023. С. 190 – 197.

9. Oral history interview with Klaudia Zotman: [video] / [without author]. 13 February 1992. // United States Holocaust Memorial Museum Collection. Accession Number: 1999.A.0122.504; RG Number: RG-50.477.0504. Part 1. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512390>>(Accessed: 10 August 2023).

10. Oral history interview with Lidiya Parokonnaya: [video] / [without author]. 28 July 2005. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*. Accession Number: 2005.595.9; RG Number: RG-50.575.0009. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn518923>> (Accessed: 10 August 2023).

11. Oral history interview with Riva Isakovna Braiter: [video] / [without author]. 02 August 1994. *United States Holocaust Memorial Museum Collection. Oral History*; Accession Number: 1995.A.1287.2; RG Number: RG-50.226.0002. Part 1. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511909>> (accessed: 10 August 2022).

12. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941 – 1944 / авт.-уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.

References:

1. Brandon, R. & Lauer, V. red., (2015). *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: DUKh I LITERA. [in Ukrainian].

2. Finberh, L. & Liubchenko, V. uporiad. ta red. (2009). *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

3. Knowles, A., Cole, J. T. & Giordano, A. (2014). *Geographies of the Holocaust: the Spatial Humanities*. Indiana University Press. [in English].

4. Kruhlov, A., Umanskyi, A. & Shchupak, Yu. (2016). *Kholokost v Ukraine: Reikhskomysariat «Ukraina», Hubernatorstvo «Transnistriia»*. Dnipro: Ukraynskii instytut izuchenyia Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lyra LTD». [in Russian].

5. Levchenko, V. (2021). Yevreyskyi instytut narodnoi osvity (1920 – 1930) – osvitho-naukovyi tsentr yevreiskoi kultury USSR. V: *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomor'ia*, Mykolaiv, 10, t. 1, s. 252–264. [in Ukrainian].

6. Novikova, L. V. (2021). *Istoriia etnichnykh (natsionalnykh) menshyn v Ukraini. Zmistovyi modul 2: kurs lektsii*. Odesa: Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova. [in Ukrainian].

7. Novikova, L. (2021). Do pytannia shchodo vidobrazhennia roli Rumunii ta Transnistrii v istorii skhidnoievropeyskykh yevreiv u publikatsiiakh v amerykanskii presi 1940-kh rr. V: *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 32, Odesa, s. 93 – 113. [in Ukrainian].

8. Novikova, L. (2023). Antysemitizm yak skladova Holokostu: (do istorii okupatsiinoho rezhymu v hubernatorstvi «Transnistriia» ta m. Odesa). V: *Prychornomor'ia: istoriko-pravovyi, movnyi, etnokulturnyi ta relihiinyi vymiry*: IX Mizhnarodna naukova konferentsiia, Odesa, 31 travnia 2023 r., Odesa, s. 190 – 197. [in Ukrainian].

9. Oral history interview with Klaudia Zotman: [video] / [without author]. 13 February 1992. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*. Accession Number: 1999.A.0122.504; RG Number: RG-50.477.0504. Part 1. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512390> (Accessed: 10.08.2023). [in English].

10. Oral history interview with Lidiya Parokonnaya: [video] / [without author]. 28 July 2005. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*. Accession Number: 2005.595.9; RG Number: RG-50.575.0009. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn518923> (Accessed: 10.08.2023). [in English].

11. Oral history interview with Riva Isakovna Braiter: [video] / [without author]. 02 August 1994. *United States Holocaust Memorial Museum Collection. Oral History*; Accession Number: 1995.A.1287.2; RG Number: RG-50.226.0002. Part 1. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511909> (Accessed: 10.08.2022). [in English].

12. Vasyliiev, V., Kashevarova, N., Lysenko, O., Panova, M., Podkur, R. avt.-uklad., 2018. *Nasyilstvo nad tsyvilnym naseleнням Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941 – 1944*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].